

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
JAMOAT XAVFSIZLIGI UNIVERSITETI

INSON HUQUQI

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim,
fan va innovatsiyalar vazirligi tomonidan
darslik sifatida tavsiya etilgan*

Toshkent
«Yuridik adabiyotlar publish»
2023

UO'K: 347(07)
KBK: 67.404ya7
I 60

INSON HUQUQI.

Rustambayev M.X. va boshq. Darslik.
– Toshkent: «Yuridik adabiyotlar publish»,
2023-y. – 440 bet.

O'zbekiston Respublikasi
Jamoat xavfsizligi universiteti
kengashi tomonidan ma'qullangan
(2023-yil 29-iyuldagi
11-sonli bayonnoma).

O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan yurist, yuridik fanlar doktori,
professor **M.X. RUSTAMBAYEVning**
umumiy tahriri ostida

Mas'ul muharrir:

Usmonov M.B. –

O'zbekiston Respublikasi Jamoat
xavfsizligi universiteti
«Davlat huquqiy fanlar va inson
huquqlari» kafedrası professori,
yuridik fanlar doktori, professor.

Taqrizchilar:

A.M. Xoshimxonov

Toshkent davlat yuridik universitetining
birinchi prorektori, yu.f.d.;

D.N. Mahkamov

Toshkent davlat yuridik universitetining
bo'lim boshlig'i, yu.f.d.

Ushbu darslikda Inson huquqi fanining predmeti va tizimi, inson huquqi manbalari, inson huquqi bo'yicha xalqaro institutlar, inson huquqi bo'yicha milliy institutlar, inson huquqi sohasida xalqaro andoza (standart)lar, mahkumlarning, qochoqlarning, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmaganlarning huquqiy holati, odam savdosiga qarshi kurashning huquqiy masalalari, insonning sha'ni va qadr-qimmatı daxlsizligi, inson shaxsiy hayotining daxlsizligi, shaxsiy va oilaviy sirga ega bo'lish, o'z sha'ni va qadr-qimmatini himoya qilish huquqi, inson huquqini buzganlik uchun yuridik javobgarlik, insonning yashash, erkinlik va shaxsiy daxlsizlik, erkin ko'chib yurish, so'z va fikrlash erkinligi, fuqarolarning jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda ishtirok etish, fuqarolarning davlat xizmatiga kirish, insonning malakali yuridik yordam olish, vijdon erkinligi, mitinglar, yig'ilishlar va namoyishlar o'tkazish, murojaat qilish huquqlari, davlat va jamiyat oldidagi burchlari kabi mavzular yoritilgan.

Darslik professor-o'qituvchilar, huquqni muhofaza qilish organlari xodimlari, oliy o'quv yurtlari talabalari uchun mo'ljallangan.

Mualliflar jamoasi:

Rustambayev M.X.,

yu.f.d., prof. – 13, 14-boblar;

Usmonov M.B.,

yu.f.d., prof. – Kirish, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 11,
12, 18, 22, 23-boblar;

Turg'unov O.K.,

yu.f.d., prof. – 20, 21-boblar

Yuldashov S.O. bilan hammualliflikda;

Mirazov D.M.,

yu.f.d., prof. – 16-bob;

Zulfiqorov Sh.X.,

yu.f.d., prof. – 25-bob;

Rahmonova S.M.,

yu.f.d., prof. – 17-bob;

Gaziyev Sh.M.,

yu.f.d. – 19-bob;

Xayriyev N.

yu.f.d., prof. – 15-bob;

Xomidov E.O.,

yu.f.n., dots. – 7, 8-boblar;

Yuldashov S.O.

yu.f.n., dots. – 20, 21-boblar

O.K. Turg'unov bilan hammualliflikda;

Ko'chqarov X.,

yu.f.n., dots., – 24-bob;

Olimjonov X.M. – 9-bob;

G'iyosov B.H. – 10-bob.

ISBN 978-9943-8523-6-5

© Mualliflar jamoasi, 2022, 2023-y.

© O'zbekiston Respublikasi Jamoat
xavfsizligi universiteti, 2022, 2023-y.

© Yuridik adabiyotlar publish, 2022,2023-y.

MUNDARIJA

Kirish.....10

UMUMIY QISM

I bob.	INSON HUQUQI FANINING PREDMETI VA TIZIMI.....	13
1- §.	Inson huquqi fanining tushunchasi va predmeti.....	13
2- §.	Insonning asosiy huquq va erkinliklari tushunchasi	18
3- §.	Inson huquqi tizimi.....	21
4- §.	Inson huquqi fanining asosiy tamoyillari	23
5- §.	Inson huquqi fanining huquq tizimida tutgan o'rni va boshqa ijtimoiy fanlar bilan o'zaro nisbati	25
II bob.	INSON HUQUQINING MANBALARI	28
1- §.	Inson huquqining manbasi sifatida xalqaro hujjatlar	28
2- §.	O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi inson huquqining manbasi sifatida	42
3- §.	O'zbekiston Respublikasining qonunlari inson huquqining manbasi sifatida	47
4- §.	Inson huquqining manbasi sifatida qonunosti me'yoriy hujjatlarining o'rni va roli	56
III bob.	INSON HUQUQI BO'YICHA XALQARO INSTITUTLAR VA INSON HUQUQIGA OID ASOSIY XALQARO HUJJATLAR	60
1- §.	Inson huquqi bo'yicha xalqaro institutlar va asosiy hujjatlarning umumiy tavsifi.....	60
2- §.	Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi va inson huquqlari bo'yicha xalqaro paktlarning ahamiyati.....	69
3- §.	Fuqarolik va siyosiy huquqlar bo'yicha xalqaro paktga qo'shimcha fakultativ protokollarning mazmuni.....	74

IV bob. O‘ZBEKISTONDA INSON HUQUQI BO‘YICHA MILLIY INSTITUTLAR	79
1- §. Inson huquqi sohasidagi milliy institutlarning vujudga kelishi va ularning ahamiyati	79
2- §. Inson huquqi bo‘yicha milliy institutlarning jahon tajribasi	81
3- §. O‘zbekiston Respublikasida inson huquqi bo‘yicha milliy institutlar	83
V bob. INSON HUQUQI SOHASIDA XALQARO ANDOZA (STANDARTLAR)LAR VA O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI QONUNCHILIGIDA ULARNING MUSTAHKAMLANISHI	93
1- §. Inson huquqi sohasida xalqaro andoza (standartlar)lar tushunchasi va mazmuni	93
2- §. Inson huquqi sohasida xalqaro andoza (standartlar)larning milliy qonunchilikka joriy (implementatsiya) qilinishi	95
3- §. O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligida inson va fuqarolarning huquq va erkinliklari tamoyillarining mazmuni va o‘ziga xosligi	97
VI bob. MAHKUMLARNING HUQUQIY MAQOMI	102
1- §. Mahkumlar huquqi tushunchasi	102
2- §. Ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazoni o‘tayotgan shaxslarning huquqi	106
3- §. Inson huquqini himoya qilish hamda mahkumlar bilan muomala qilish to‘g‘risidagi xalqaro shartnomalar tamoyillari va normalarining ahamiyati	114
4- §. Inson huquqi to‘g‘risidagi xalqaro shartnomalar va ularning O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat-ijroiya kodeksiga implementatsiya qilinishi	117
VII bob. QOCHOQLARNING HUQUQIY MAQOMI	121
1- §. Qochoqlar tushunchasi va qochoqlar huquqiy holatining o‘ziga xos xususiyatlari	121
2- §. Siyosiy poshpana so‘rash huquqi	128
3- §. Qochoqlarning huquq va majburiyatlari	133

VIII bob. CHET EL FUQAROLARI VA FUQAROLIGI BO‘LMAGANLARNING HUQUQIY HOLATI	138
1- §. Chet el fuqarolari va fuqaroligi bo‘lmaganlar tushunchasi	138
2- §. Chet el fuqarolari va fuqaroligi bo‘lmaganlar huquqiy holatining o‘ziga xos xususiyatlari	144
3- §. Chet el fuqarolari va fuqaroligi bo‘lmaganlarning huquq va majburiyatlari	146
IX bob. HUQUQNI MUHOFAZA QILUVCHI ORGANLAR UCHUN INSON HUQUQI SOHASIDAGI ASOSIY XALQARO HUJJATLARNING TUTGAN O‘RNI	156
1- §. Huquqni muhofaza qilish organlari faoliyatini tartibga soluvchi xalqaro huquqiy hujjatlarning umumiy tavsifi va tasnifi	156
2- §. Huquqiy tartibotni saqlash bo‘yicha mansabdor shaxslar axloq kodeksi	158
3- §. Qiynoqqa qarshi konvensiyaning huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarining faoliyati uchun o‘rni va ahamiyati	161
X bob. HUQUQNI MUHOFAZA QILISH ORGANI XODIMLARI TOMONIDAN KUCH ISHLATISHDA INSON HUQUQLARINI TA‘MINLASH	166
1- §. Kuch ishlatish tushunchasi va bu boradagi umumiy talablar	166
2- §. Inson huquqlarini ta‘minlashda kuch ishlatishning qonuniy shartlari, tartibi, chegaralari va javobgarlik masalalari	172
XI bob. ODAM SAVDOSIGA QARSHI KURASHNING HUQUQIY ASOSLARI	181
1- §. Odam savdosi tushunchasi	181
2- §. Odam savdosiga qarshi kurashda xalqaro tajriba	187
3- §. Odam savdosiga qarshi kurashning milliy huquqiy asoslari	191

4 §.	Odam savdosiga qarshi kurashuvchi davlat organlari tizimi.....	195
XII bob.	INSON HUQUQINING KAFOLATLARI	199
1-§.	Inson huquqining kafolatlari tushunchasi.....	199
2-§.	Inson huquqini sud orqali himoya qilish kafolatlari	202
3-§.	Voyaga yetmaganlar, mehnatga layoqatsizlar va yolg'iz keksalar huquqining kafolatlari.....	205

XIII bob.	INSON HUQUQINI BUZGANLIK UCHUN YURIDIK JAVOBGARLIK.....	210
1-§.	Inson huquqini buzishga qaratilgan huquqbuzarliklar turlari va ularning o'ziga xos xususiyatlari.....	210
2-§.	Inson huquqini buzganlik uchun intizomiy javobgarlik	219
3-§.	Inson huquqini buzganlik uchun ma'muriy javobgarlik	223
4-§.	Inson huquqini buzganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlik.....	225
5-§.	Inson huquqini buzganlik uchun jinoiy javobgarlik	226

ALOHIDA QISM

XIV bob.	INSONNING YASHASH HUQUQI	239
1-§.	Yashash huquqi – insonning tabiiy va uzviy huquqi.....	239
2-§.	O'lim jazosini bekor qilish yashash huquqini taminlashning vositasi sifatida	242
3-§.	Insonning yashash huquqini amalda ta'minlash	249
XV bob.	INSONNING SHA'NI VA QADR-QIMMATI DAXLSIZLIGI HUQUQI.....	253
1-§.	Insonning sha'ni va qadr-qimmatini tushunchasi va mohiyati	253

2-§.	Qiynoq, zo'ravonlik va boshqa shafqatsiz, g'ayriqonuniy va inson qadr qimmatini kamsituvchi muomalaga yoxud jazoga duchor etilishining taqiqlanishi.....	256
3-§.	Insonning roziligisiz unga nisbatan tibbiy va ilmiy tajribalar o'tkazilishi man etilishi.....	262

XVI bob.	INSON SHAXSIY HAYOTINING DAXLSIZLIGI, SHAXSIY VA OILAVIY SIRGA EGA BO'LISH, O'Z SHA'NI VA QADR-QIMMATINI HIMOYA QILISH HUQUQI	264
1-§.	Shaxsiy erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqi.....	264
2-§.	Shaxsga doir ma'lumotlarning sir saqlanishi va himoyalaniishi kafolatlari	269
3-§.	Uy-joy daxlsizligi va uning kafolatlari	274

XVII bob.	INSONNING ERKINLIK VA SHAXSIY DAXLSIZLIK HUQUQI	279
1-§.	Insonning erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqi tushunchasi.....	279
2-§.	Insonning shaxsiy daxlsizlik huquqi	282
3-§.	Insonning erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqining kafolatlari	286
4-§.	Aybsizlik prezumpsiyasi tushunchasi va mohiyati	293

XVIII bob.	INSONNING SO'Z VA FIKRLASH ERKINLIGI HUQUQI.....	303
1-§.	Insonning so'z va fikrlash erkinligi huquqi tushunchasi.....	303
2-§.	Insonning so'z va fikrlash erkinligi huquqini ta'minlash bo'yicha davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari.....	306
3-§.	Insonning so'z va fikrlash erkinligi huquqini istisno qiluvchi holatlar	307

XIX bob. INSONNING IQTISODIY, IJTIMOYIY, MADANIY VA EKOLOGIK HUQUQLARI.....	311
1- §. Insonning iqtisodiy huquqlari	311
2- §. Insonning ijtimoiy huquqlari.....	313
3- §. Insonning sog'liqni saqlash va ekologik huquqlari.....	332
XX bob. FUQAROLARNING JAMIYAT VA DAVLAT ISHLARINI BOSHQARISHDA ISHTIROK ETISH HUQUQI	335
1- §. Fuqarolarning siyosiy huquqining umumiy tushunchasi	335
2- §. Fuqarolarning jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda ishtirok etish huquqi tushunchasi.....	336
3- §. Fuqarolarning saylov huquqi.....	337
4- §. Davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari faoliyati ustidan jamoat nazorati.....	347
XXI bob. FUQAROLARNING DAVLAT XIZMATIGA KIRISH HUQUQI	352
1- §. Insonning davlat xizmatiga kirish huquqi tushunchasi.....	352
2- §. Insonning davlat xizmatiga kirish huquqini xalqaro huquqiy asoslari	353
3- §. O'zbekiston Respublikasida insonning davlat xizmatiga kirish huquqining qonuniy asoslari.....	355
XXII bob. INSONNING MITINGLAR, YIG'ILISHLAR VA NAMOYISHLAR O'TKAZISH HUQUQI ...	358
1- §. Fuqarolarning mitinglar, yig'ilishlar va namoyishlar o'tkazish huquqining vujudga kelishi va rivojlanishi.....	358
2- §. Insonning mitinglar, yig'ilishlar va namoyishlar o'tkazish huquqi tushunchasi	362
3- §. Sanksiyalanmagan mitinglar, yig'ilishlar va namoyishlar o'tkazganlik uchun javobgarlik	365

XXIII bob. INSONNING MUROJAAT QILISH HUQUQI	367
1- §. Insonning murojaat qilish huquqi tushunchasi.....	367
2- §. Fuqarolarning murojaat qilish huquqi shakllari.....	371
3- §. Fuqarolarning murojaatini ko'rib chiqish tartibi.....	373
4- §. Fuqarolarning murojaat qilish huquqining kafolatlari.....	375
XXIV bob. INSONNING MALAKALI YURIDIK YORDAM OLIISH HUQUQI.....	378
1- §. Inson huquqini ta'minlashda malakali yuridik yordam ko'rsatishning konstitutsiyaviy asoslari ...	378
2- §. Sudlarda jinoyat ishlarini ko'rishda advokat (himoyachi)ning ishtiroki	384
XXV bob. INSONNING DAVLAT VA JAMIYAT OLDIDAGI BURCHLARI	391
1- §. Fuqarolarning burchlari tushunchasi.....	391
2- §. Fuqarolarning Konstitutsiya va qonunlarga rioya etish burchi	393
3- §. Fuqarolarning tarixiy, ma'naviy va madaniy merosni asrash majburiyati	396
4- §. Fuqarolarning atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish majburiyati.....	398
5- §. Fuqarolarning soliq to'lash majburiyati.....	401
6- §. Fuqarolarning vatanni himoya qilish burchi	403
TESTLAR.....	407
GLOSSARIY	426
TAVSIYA ETILADIGAN MANBALAR VA ADABIYOTLAR	429

KIRISH

Inson huquqini ta'minlash va uni himoya qilish kishilik jamiyati taraqqiyotining barcha bosqichlarida eng asosiy va bosh masalalardan biri bo'lib kelgan. O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev ta'kidlaganidek, «hozirgi vaqt dunyoda inson huquqlari va asosiy erkinliklarini hurmat qilish, demokratiya va qonun ustuvorligini ta'minlash markaziy o'rinni egallamoqda»¹. Mamlakatimizda bugungi kun yangi islohotlar bosqichida inson huquqini himoya qilish, uning huquqiy kafolatlarini mustahkamlash eng ustuvor, birinchi darajali, davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan masalaga aylandi.

Yangi tahrirda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida «insonning huquq va erkinliklari qonunlarning, davlat organlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, ularning mansabdor shaxslari faoliyatining mohiyati va mazmunini belgilaydi», deb o'rnatildi. Shuningdek, davlatimizning yangi tahrirdagi Asosiy qonunida «hech kim qiynoqqa solinishi, zo'rvonlikka, boshqa shafqatsiz, g'ayriinsoniy yoki inson qadr-qimmatini kamsituvchi muomalaga yoxud jazoga duchor etilishi mumkin emasligi, miranda qoidasi, sukut saqlash huquqidan foydalanish, qarindoshlariga qarshi guvohlik berishga majbur emasligi, insonning huquq va erkinliklarini taminlash davlatning oliy maqsadi ekanligi»² kabi qoidalar mustahkamlandi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining inson huquqini tartibga soluvchi normalariga Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining asosiy tamoyillari to'la singdirildi. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida inson huquqiga sodiqlik, respublika fuqarolarining munosib hayot kechirishi, fuqarolar tinchligini ta'minlash ustuvor vazifa sifatida belgilanib, uning 13-moddasida inson, uning hayoti, erkinligi, sha'ni, qadr-qimmatini va boshqa ajralmas huquqlari oliy qadriyat hisoblanadi³, deb belgilandi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi «2022–2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning

¹ Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – T.: «O'zbekiston» nashriyoti, 2021, 379-bet.

² O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, 20, 26-moddalar. – T.: Yuridik adabiyotlar publish, 2023, 12, 15-betlar.

³ O'sha manba, 13-modda, 8-bet.

taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»¹gi PF–60-sonli Farmoniga binoan mamlakatimizda «Inson qadri uchun» tamoyili asosida xalqimizning farovonligini yanada oshirish, inson huquqlari va manfaatlarini so'zsiz ta'minlashga qaratilgan islohotlar ustuvor yo'nalishlar sifatida belgilanib, unda inson qadrini yuksaltirish va erkin fuqarolik jamiyatini yanada rivojlantirish orqali xalqparvar davlat barpo etish; mamlakatimizda adolat va qonun ustuvorligi tamoyillarini taraqqiyotning eng asosiy va zarur shartiga aylantirish; adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish; ma'naviy taraqqiyotni ta'minlash va sohani yangi bosqichga olib chiqish kabi dolzarb vazifalar belgilab berildi.

Bugungi kunda O'zbekiston XMTning majburiy mehnatga qarshi konvensiyasiga qo'shildi, mamlakatimiz ishtirokchisi bo'lgan inson huquqiga bag'ishlangan 70 dan ortiq asosiy xalqaro hujjatlar, BMTning ushbu sohadagi 10 ta asosiy xalqaro shartnomalarining qoidalari inson huquqi va erkinliklarini samarali himoya qilishni taminlovchi O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va milliy qonunchilik normalarida o'z ifodasini topdi.

Shuni aytish kerakki, inson huquqi demokratik huquqiy davlatning muhim belgilaridan biri bo'lib, u davlatning qay darajada rivojlanganligini ko'rsatuvchi asosiy mezon hisoblanadi. Inson huquqini himoya qilishni yangi pog'onaga ko'tarish maqsadida mamlakatimizda sud-huquq sohasini demokratlashtirish, barcha fuqarolarning qonun oldida tengligi tamoyillarini hayotga tadbiiq etish, insonparvarlik, adolat, sud hokimiyati mustaqilligini taminlash, sud protsessida tortishuvchilik, «Xabeas korpus» institutini kengaytirish, tergov olib borishda sud nazoratini kuchaytirish bo'yicha keng qamrovli chora-tadbirlar belgilandi.

Milliy taraqqiyotimizning bugungi kun yangi islohotlar bosqichida insonning ta'lim va tarbiya olish masalasiga amalga oshirilayotgan barcha islohotlarimizning asosiy garovi sifatidagi vazifa deb qaralmoqda. Xususan, O'zbekiston insonning ta'lim olish huquqi sohasidagi BMTning butun dunyo dasturida faol qatnashmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 7-fevraldagi «O'zbekiston Respublikasida inson huquqlari sohasidagi Milliy ta'lim dasturini tasdiqlash to'g'risida»gi PQ–46-sonli qaroriga asosan «O'zbekiston Respublikasida inson

¹ Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 29.01.2022-y., 06/22/60/0082-son.

huquqlari sohasidagi Milliy ta'lim dasturi» qabul qilinib amaliyotda keng qamrovli ishlar olib borilmoqda.

Demokratik huquqiy davlatda inson huquqini himoya qilish mexanizmi mukammal yaratilgan bo'lishi lozim. Shu ma'noda bugungi kunda yangi O'zbekistonda inson huquqlariga rioya etish va himoya qilishning milliy mexanizmini yanada mustahkamlash va rivojlantirish bo'yicha tizimli choralar qabul qilindi. Insonning shaxsiy huquq va erkinliklarini taminlashda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Virtual va Xalq qabulxonalari muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Mamlakatimizda huquqni muhofaza qilish organlari xodimlariga Inson huquqi fanini o'rgatish ularning amaliyotdagi faoliyati uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Ular tomonidan Inson huquqi fanini mukammal o'rganish fuqarolarning asosiy huquqlari, erkinliklari va majburiyatlari haqida to'la bilim va ko'nikmaga ega bo'lish hamda bu bilimlarni mutaxassis sifatida o'z xizmat faoliyati jarayonida amaliyotda to'g'ri va samarali qo'llashda muhim rol o'ynaydi.

Ushbu darslikda Inson huquqi fanining predmeti va tizimi, inson huquqi manbalari, inson huquqi bo'yicha xalqaro institutlar, inson huquqi bo'yicha milliy institutlar, inson huquqi kafolatlari, inson huquqini buzganlik uchun yuridik javobgarlik, insonning yashash huquqi, erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqi, erkin ko'chib yurish huquqi, so'z va fikrlash erkinligi huquqi, vijdon erkinligi huquqi, saylov huquqi, mitinglar, yig'ilishlar va namoyishlar o'tkazish huquqi, murojaat qilish huquqi, davlat va jamiyat oldidagi burchlari kabi mavzular joy olgan bo'lib, ular huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarining Inson huquqi fanidan bilimini oshirishga xizmat qiladi.